

Несіпбек Айтұлы. Абайдың бас шәкірті кім?

Абайдың бас шәкірті, сөз өнерінің өрен жүйріктерінің бірі – Әріп Тәңірбергенұлының туғанына биыл 150 жыл толады.

Әріп Тәңірбергенұлы 1856 жылы қазіргі Шығыс Қазақстан облысы Жарма ауданында бұрынғы Аягөз уезінде дүниеге келген. Әріптің шын аты – Мұхаммедғарып. Ауыл молдасынан ерте хат танып, хисса-дастандарды өз бетінше судыратып оқып кеткендігіне қарап айналасы оны Ғарып, келе-келе Әріп атандырған.

Әріптің 1969 жылы «Жазушы» баспасынан «Ұмытпаңыздар мені» деген атпен алғаш рет шыққан жинағына жазған алғысөзінде филология ғылымдарының кандидаты Өмірзақ Есназаров: «Әріптің әкесі Әлі Тәңірбергенов шаруа баққан кедей, момын кісі екен де, шешесі Аяжан шешендігімен көзге түскен өткір адам болған» деп жазады. Әріптің өмірі мен шығармашылық жолын бүге-шегісіне дейін зерттеген ғұлама ғалым, Абай мектебінің білгірі Қайым Мұхаметханұлы 1995 жылы шыққан «Абайдың ақын шәкірттері» деген еңбегінде Әріптің ата-бабасын былай таратады: «Руы Найман. Найман ішінде Сыбан. Сыбанның бес баласының бірі – Жанкөбек. Жанкөбектен - нар дауысты Нарынбай. Нарынбай 17 жасында Ташкенттің бегі болған адам. Нарынбайдан – қу дауысты Құттыбай би, одан – Байғара би. Байғараның бес баласынан екеуін ғана атаймыз: олар – атақты би әрі ақын Ақтайлақ және Ақтайлақпен бірге туысқан Байсал, одан Әлі, Әліден – Тәңірберген. Тәңірбергеннің баласы - Әріп» деп нақпа-нақ айтады. Сонда Әріптің әкесі Өмірзақ Есназаров жазғандай Әлі емес – Тәңірберген. Ол заманда үлкен әкесінің атына жазылу әзіргідей салтқа ене қоймаған болуы керек. Абай Құнанбаев, Әсет Найманбаев, Ахмет Байтұрсынов деген сияқты Әріп те әкесінің атына жазылған. Өмірзақ Есназаров осы жағын ескермей, Әріптің әкесі мен атасының орнын ауыстырып алған

Өмірзақ Есназаровтың бұл қателігін Қайым Мұхаметханұлы одан әрі «Найман шежіресін» өлеңмен жазған Сүлеймен Бердікеұлының төмендегідей өлеңімен дәлелдей түсіп, күдікке орын қалдырмайды.

...Байсалұлы Әліден – Тәңірберген,

Оның ұлы Әріпті Найман білген.

Тұсында «Әріп ақын» атаныпты,

Ақындық Байғарадан үзілмеген.

Ақындық жеті атасынан желі тартқан Әріптің даңқы өз тұсында ел арасына, әсіресе Алтай, Тарбағатай, Арқа, Жетісу өңірлеріне кең жайылған.

Орыс оқуына үрке қараған Жарынбай болыстың кедей Тәңірбергеннің ұлы Әріпті өз баласының орнына жалдап, Семейдегі миссионерлік мектепке жіберуі болашақ ақынға кең жол ашады. Мұсылманша хат танып, орысша сауатын ашқан Әріп оқу-білімге ерекше құныға түседі. Өз бетінше ізденуден жалықпайды. Мұсылманша, орысша кітаптарды көп оқиды. Өлеңге де осы кезден үйір бола бастайды.

Ақ сөйле, жеңгелерім, жүйе болса,

Ғашығың балбыраған шие болса:

...Тай деп ең мың теңгелік жүні шұбар,

Тайыңыз қойға мінген бие болса.

Тақпаған жез бұйдасын науша деп ең,

Наушаңыз жабу киген түйе болса, - деп он жеті жасында қайнына барғанда жеңгелеріне табан астында шығарған қалжың өлеңінен-ақ оның ақындық дарынын анық байқауға болады.

Әріп орысша бастауыш мектепті бітіргеннен кейін, біраз жыл ауылда мұғалім болады да, 23 жасында Семейдегі училищеге түседі, оқуын қайта жалғастырады. Семейде оқып жүрген жылдарында орыс, араб, парсы, қытай және түркі халықтарының тілдерін үйренеді. Халық ауыз әдебиетінің қайнарынан мол сусындап, батыс-шығыс әдебиетінің классиктерімен жете танысады. Бір қызығы, Семейдегі осы училищеді Әріппен бірге Абай шәкірттерінің бірі – Көкбай Жанатайұлы да оқиды. Нағашылы-жиенді, әрі туыс, әрі дос Әріп пен Көкбай өмір бойы өлеңмен қағысып, өнер жарыстырып өткен ақындар. Әл үстінде жатқан Әріптің көңілін сұрай келген Көкбай:

Халінді келіп едім білейін деп,

Бір ауыз қалжың айтып күлейін деп.

Кеше гөр, жиен едің, қатем болса,

Жатырсың ба акыретке жүрейін деп? – дегенде Әріп:

Халімді сұрай келген Көкбаймысың?

Өліп қалсам, артымнан жоқтаймысың?

Кешпесем, Көкбай, сенің айтқаныңды,

Өлген соң сүйегімді соттаймысың?!

Кетемін дүниені саған тастап,

Осымен к... қысып тоқтаймысың?! – деген екен.

Қайым Мұхаметханұлының мұрағат мәліметтеріне сүйене отырып анықтауынша, Әріп 1884-1887 жылдары Шәуешек қаласындағы орыс елшілігіне ауысады. Шәуешектен кейін Қапалда, Бішкекте, Алматыда заң орындарында, байланыс мекемесінде қызмет істейді. Қапалда жүргенде ақын Сарамен көңіл жарастырып, бір-біріне ынтық болады. Әріптің «Қисса Біржан сал мен Сара қыздың айтысқаны» атты шығармасы да осы кезде дүниеге келгенге ұқсайды.

Жетісу, қырғыз жерлерінде болған жылдарында Жамбыл бастатқан ақындармен араласып, жақын жүреді. Ауызша айтып, жаздырып қалдырған естелігінде Жамбыл: «... Сол отырғандардың ішінде бір қызылшырайлы сары жігіт менің сөзімді ден қоя тыңдап отырған тәрізденді. Өлгі қызылшырайлы сары жігіт Әріп екен. Алматыда қызмет істейді екен өзі. Сөз әлпетіне қарағанда, бұл да бір кесек ақын-ау деген ойға келдім.. Таныса жүрейік деген соң сол топта мініп жүрген жақсы ерімді бердім оған. Бұдан кейін де әлденеше жолығып жүрдік. Өзі көбінесе өлеңін жазып айтатын ақын екен. «Біржан-Сара» айтысының кейбір жерлерін жатқа айтып беріп жүрді. Өзі тұтқиылда сөзге тапқыр жігіт екен...» деп Әріпке жоғары баға берген. Жамбылдай ұлы ақынның бір көрген адамына осыншама ықыласы түсіп, астындағы мініп жүрген «жақсы ерін» сыйлауы тегіннен-тегін емес. Үлкен таланттардың бірін-бірі жазбай танығандығының мысалы.

1890 жылдары Жетісудан қайта оралған ақын өз елінде – Еңірекей, Қандығатай болыстарында тілмәш бола жүріп бала оқытып, шәкірт тәрбиелеу мәселесімен де айналысады. Әріптің ақындықтың биік белесіне шығып, кемелденуі де осы жылдарға тұспа-тұс келеді. Өмірдің талай-талай тар соқпақ, тайғақ кезеңдерін бастан кешірген, ел арасындағы зорлықшыл топтардың қиянатын да көп көрген, надандықпен Абай ұстазынша алысып өткен ақын 1924 жылы 68 жасында Еңірекей бекетіне таяу Жыланды деген жерде қайтыс болған. Сүйегі сондағы өз қыстауы Қарабұлаққа жерленген.

Жан-жақты білімді, көп оқыған кемел ақын Әріп Тәнірбергенұлының артында мол мұра қалғанға ұқсайды. Өкінішке орай, Қасым ақын айтқандай «арбасқан алақұйын замандардың» салдарынан бізге толық жетіп отырған жоқ. Мұны зерттеуші Қайым Мұхаметханұлы да қадап айтады.

Оқырман қауым Әріп өлеңдерімен алғаш рет 1969 жылы «Жазушы» баспасының «Ұмытпаңыздар мені» деген атпен шыққан шағын жинағы арқылы хабардар болса, екінші рет 1995 жылы Қайымның «Абайдың ақын шәкірттері» атты зерттеу еңбегі жарық көргеннен кейін ғана кеңірек танысуға мүмкіндік алды.

Әріптің әдеби мұрасын ертеден ізіне түсіп зерттеген, бүгінге жеткізген марқұм Қайым Мұхаметханұлының тарихи еңбегін әрқашан құрметпен еске алып отырғанымыз жөн.

Аталмыш еңбегінде Қайым аға былай дейді: «Мен Әріптің шығармаларын жинап, зерттеу мәселесімен 1939 жылы шұғылдана бастаған едім. Сол кезде Шұғыбанмен таныстым. Әріп ақынның шығармаларын ең көп білетін адамның бірі де Шұғыбан еді.

Ақынның өлең-жырларын Шұғыбаннан алдым. Ол екі жыл бойы Әріп өлеңдерін үзбей жіберіп тұрды. Сөйтіп, әсіресе Шұғыбаннан және басқа адамнан келіп түскен ақын шығармалары көлемді бір жинақ дәрежесіне жеткен соң баспаға әзірлеп, 1941 жылы июнь айының басында Қазақстан Біріккен мемлекеттік баспасына жібердім».

Алайда ақынның бұл жинағы 1941 жылғы баспа жоспарынан соғыс жағдайына байланысты түсіп қалады. Одан кейінгі жылдары қазақ зиялыларының басына қара бұлт үйірілгені, Қайымның өзі «ұлтшыл» атанып түрмеге кеткені, Әріп мұраларына да тыйым салынғаны жұртқа белгілі.

Әріп қолына қалам алған күннен бастап Абайдан көз жазбаған, Абай дәстүрін бойына жастай сіңірген аса ірі ақындардың бірі. Әрқашан Абайға ұқсауға талпынып, елдің мұңын мұндап, жоғын жоқтаған, Абай ағасынша «екі жакқа бірдей үңіліп», батыс-шығыс әдебиетінің озық үлгілерінен көп үйренген. Сондықтан да дүние салғанда оны шәкірттері Төлеу Көбдіков, Сапарғали Әлімбетов, Есенсары Құнанбаев, Шәкір Әбенев, Боранбай Отынбаев, Шұғыбан Қайменовтер күңірене жоқтаған. Сол кездегі 22 жастағы жас ақын Шәкір Әбенев:

Шөктің бе, бес Байыстың шөңгел нары,

Қайғыңа ортақ болды жас пен кәрі.

Ғылымнан он екі пән хабардар боп,

Кеудеңе түсіп еді күн дидары.

...Өнерге қолың создың бала жастан,

Қорытқан құрыштай боп қара тастан.

Батыс пенен шығысқа қанат жайып,

Бүркеген надандықтың бетін ашқан, - деп жоқтаса Сапарғали Әлімбетов:

Семейден алтын ойлы Абай туып,

Күрескен көп наданмен белін буып.

Абайдың үлгісімен барлық ақын,

Сөзінің тазалаған кірін жуып.

Абайдың бас шәкірті – ақын Әріп,

Атағы кеткен жүйрік жерді жарып.

Бір ол ма, барлық қазақ ақынына,

Шынымен Қыдыр болған Абай дарып.

Бар ақын содан оқып, түзетті ойды,

Дананың терең ойы жеңіп бойды.

Абайсыз қашан қазақ білуші еді

Байрон, Пушкин, Лермонтов, Толстойды! – дейді.

Міне тұсындағы үлкенді-кішілі ақындардың бәрі бірауыздан Әріпті Абайдың бас шәкірті деп таниды. Әріптің өзі де Қуанышбай ақынмен айтысында ұстазы Абай туралы:

Абайды ұнасады мақтағанға,

Болат қой екі жүзді сақтағанға.

Алтынға дым тигенмен, қараймайды,

Жұдырық хан артынан боқтағанға, - деп аса жоғары бағалайды. «Қисса Біржан сал мен Сара қыздың айтысындағы» өзінің Сараның аузынан Абай атына албырттықпен айтқызған бірер ауыз сөзін бетіне басқанына орай «Алтынға дым тигенмен, қараймайды» деп Абайдың ұлы аруағына тағзым етіп, іштей кешірім өтінгендей болады.

Әріптің Абай рухын бойына сіңіргендігі соншалық, оның кез-келген өлеңінен Абай үлгісінің лебі есіп тұрады. Сөз арасын бөтен сөзбен былғамай, Абайша өрнек салуға, Абайша ой толғауға жасынан машықтанғандығы оның әр шығармасынан тайға таңба басқандай байқалады. Тіпті тырнақалды туындыларының өзі тікелей Абай әсерімен жазылғандығын көреміз. Абай шығыс ақындарына еліктеп, «Әліфби» деп өлең жазса, Әріп те тұп-тура сол үлгіде «Әліфби» деген өлең жазған.

Мың құбылған заман мінезін көріп, ел тағдырына, ұрпақ келешегіне алаңдап, ойға түсіп толғанған өлеңдері көбіне Абаймен сарындас, үндес келіп жатады.

Абай:

Ендігі жұрттың сөзі – ұрлық-қарлық,

Саналы жан көрмедім сөзді ұғарлық.

Осы күнде осы елге дәнеме жоқ,

Мейір қанып, мәз болып қуанарлық.

Әріп:

Сорлы елім көріп жүрсің еңбекті жау,

Ел кезіп, өсек айтып, ізденіп дау.

Істейтін бар кәсібің ұрлық-зорлық,

Кісі жоқ алдын ойлар бір дені сау.

Абай:

Байлар жүр жиған малын қорғалатып,

Өз жүзін, онын беріп алар сатып.

Онын алып, тоқсаннан дәме қылып,

Бұл жұртты қойған жоқ па құдай атып?

Әріп:

Байлар жүр мансап іздеп құр далақтап,

Көрінбей малы көзге жүр жалақтап.

Би мен болыс көрінсе қошемет қып,

Қойын сойып, ет тартар қос табақтап.

Абай:

Жас қартаймақ, жоқ тумас, туған өлмек,

Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек.

Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,

Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек.

Әріп:

Дариға-ай, қайрат кетті, жасым жетті,

Өнерлі қызық күнім өтіп кетті.

Жас қартайып, жаңаның тозбағы хақ,

Осылай амал бар ма тағдыр етті.

Әріп өлеңдері шыншылдығымен, сыншылдығымен өміршең. Дулат пен Абай жұрт үстінен күн көрген, ел арасын алатайдай бүлдіргіш надан байларды сөз семсерімен қалай сойып салса, Әріп те сол дәстүрден айнымайды.

Болса да сыртың - қажы, ішің – арам,

Дұрыс деп тіпті айтпайды білген адам.

Пара десе, асайсың балдай көріп,

Жалғыз-ақ ұнамайтын соның жаман! – дейді «Серікбай қажыға деген» өлеңінде. Мұндай өмірдің өзінен туған өткір өлеңдер Әріп ақынның қолда бар мұрасының ішінен мол кездеседі.

Әріп ақындығының енді бір қыры – оның шаппа-шап айтыскерлігі. Әріптің айтыс өлеңдері көбінесе шиеленіскен тартысқа құрылады. Қысқа қақтығыстардың астарында ел басынан өткен оқиғаларды меңзейтін тұжырымдар жатады. Бұл, әсіресе Көкбай екеуінің айтыстарынан анық көрінеді. Сондай-ақ, Әріп, Сәдір, Байсеке, Әсет, Боранбай ақындармен айтысқан. Абай ағасымен де ара кідік сөз қағыстыратын жері бар. Сонымен қатар, Әріп шығыс ақындарының сарынымен көптеген қисса-дастандар да жазған ақын. Солардың бізге белгілісі – «Қисса Зияда-Шәһмұрат» (1884), «Қисса Қожа Ғафан» (1876), «Қисса Таһир» (1878), «Нұрғазырұн» (1890) дастандары. Бұлардың «Нұрғазырұн» қиссасынан басқасының бәрі өз заманында Қазан баспасынан әлденше мәрте жарық көрген.

Ең өкініштісі – артына осынша мол мұра қалдырған ғұлама ақынның шығармалары осы күнге дейін толық жинақталмай, ал қолда бар дүниелердің өзі басы қосылмай жарық көре алмай жатқандығы. Басқаны былай қойғанда, «Біржан-Сара» айтысының ауызекі айтыс емес, айтыс түрінде жазылған поэма екендігі әлдеқашан дәлелденгендігіне қарамастан, ақынның өзінің төл жинағына қосылмай келеді. Рас, Біржан мен Сара айтысы болды ма, жоқ па деген мәселе төңірегіндегі дау-дамай әлі аяқталған жоқ. Біржан мен Сара кездесті дейік, сонда олар Ешкіөлместің маңайында қай жылы кездесті? Жұрттың басын қатырып келе жатқан осы сұрақ. Кездескен күннің өзінде жазылып жүргендей 1871 жылы емес екендігін Қайым Мұхаметханұлы бұлжытпай дәлелдеп отыр. Мүмкін Біржан мен Сара 1871 жылдан берірек уақытта кездесіп, айтысқан болар. Бірақ қолымыздағы айтыс ол айтыс емес. Қазір «Біржан мен Сара айтысы» деп, малданып жүрген шығармамыз жазба әдебиеттің туындысы екені айдан анық. Сөзіміз күмәнді болмас үшін ғұлама ғалым, М.Әуезовтің сенімді шәкірті Қайым Мұхаметханұлының дәлелдерін тағы да естеріңізге қайталап салайық.

Қ. Мұхаметханұлы алдымен Біржанның туған жылына байланысты С.Мұқанов, А.Жұбанов, Есмағамбет Исмайлов еңбектеріндегі және «Қазақ әдебиетінің тарихы», «Қазақ совет энциклопедиясындағы» мағлұматтарды егжей тегжейлі салыстыра келіп, Біржанның баласы Теміртастың өз аузынан айтқан сөзіне табан тірейді: «...Е.Байболов деген жолдас «Қазақ әдебиеті» газетінің 1957 жылғы 2 (106) санында жарияланған «Біржан – ел аузында» деген мақаласында: «... 1928 жылдың жаз айы еді. Қасымда әнші Өтебайұлы Хамит бар – екеуіміз Біржанның баласы Теміртасты іздеп, Ақкөл деген жерде - жайлауда отырған Қожағұлдың аулына келдік... Әдейлеп келген мақсатымыз әншінің өмірі жайында мәлімет жинап, Біржан ұрпақтарының әңгімесін дәл осы айтылған күйінде хатқа түсіріп алу еді. Теміртастың сөзін айнытпай қойын дәптеріме жазып алдым» - дейді. Одан әрі Теміртастың өз сөзін келтіреді... Теміртас әкесінің туған, өлген уақыты туралы былай депті:

«Біржан өлгенде, шешеміздің қолында үш бала қалдық. Қыздары – Асыл, Ақық, ұлы – мен. Біржан алпыс үштен алпыс төртке қараған жасында дүние

салды. Ол қайтқанда мен тоғыз жасар бала едім... Ал өзім биыл отыз тоғыз жастамын». Осы Байболақтың мағлұматы сенімді дейтін болсақ, Теміртас 1928 жылы 39 жаста екен. Олай болса, Теміртас 1889 жылы туған, ол туғанда әкесі елу бесте, яғни Біржан 1834 жылы туған. 63 жасында дүниеден қайтса, 1897 жылы өлген болады. («Абайдың ақын шәкірттері» үшінші кітап, 45-бет).

Біржанның туған-өлген жылы ашылды дейік. Енді Сара туралы пікіріне жүгінейік: «Біржан, Сара және «Біржан-Сара айтысы» туралы Қазақ Совет энциклопедиясында... Энциклопедияның екінші томындағы (553-554 беттер) «Біржан Қожағұлұлы» деген мақалада Біржан 1834 жылы туған, 1897 жылы өлген деп көрсетілген. «Біржан-Сара айтысы» деген мақалада (555-бет) Біржан мен Сараның 1875 жылы қазіргі Талдықорған облысының Қапал Ақсу өңірінде кездескені айтылады. Түрлі деректерге қарағанда айтыстың сөзін Сараның айтуымен Жүсіпбек қожа Шайхысламұлы жазып алып, 1872 жылы баспаға дайындайды.

Ол 1898 жылы тұңғыш рет Қазанда басылып шықты» деген.

Энциклопедияның 10-томында (28-29 бет) Сара Тастанбекқызына арналған мақалада Сара 1878 жылы туып, 1916 жылы 38 жасында қайтыс болған деп жазылған. Сонда 1878 жылы туған Сара Біржанмен 1871 жылы айтысты дегеніміз қалай болады?

Сараның нақтылы туған және өлген жылдары осы күнге дейін анықталған жоқ. 1878 жылы туған делініп, 1978 жылы Сараның туғанына 100 жыл толуына арналған мереке өткізілді. Ол туралы «Социалистік Қазақстан» газетінде де жарияланды (1978, 2-тамыз).

1989 жылы шыққан «Қазақ ССР қысқаша энциклопедиясының» 4-том, 515-бетіндегі «Сара Тастанбекқызы» деген мақалада Сара 1853 жылы туған, 1907 жылы өлген деп көрсетілген.

1978 жылы Сараның туғанына 100 жыл толуына арналған мереке өткізілген болса, енді 14 жылдан кейін 1992 жылы Сараның туғанына 125 жыл толуына арналған тағы бір үлкен мереке өткізілді. Бұған қарағанда, Сара 1878 жылы да емес, 1853 жылы да емес, 1867 жылы туған болып шығады.

Енді «Біржан-Сара айтысын» Әріп жазбаған деген мәселеге келейік. 1939 жылы «Әдебиет майданы» журналының 1-санында жарияланған «Айтыс және ақын» атты мақаласында Сәбит Мұқанов: «Біржан мен Сара айтысы» деген өлеңді Найман Әріп шығарыпты деген сөз бар. Сараға Біржан 37 жасында жолыққан, бұл 1862 жылы Сараны Біржанның іздеп барып жолығуы. Айтысуы – болған оқиға, оған сол кезде Біржанның атқосшысы болып барған, айтысты көзімен көрген Біржанның ағасы Нұржанның баласының сөзі куә. Ол бала – қазір қартайған шал» дейді.

Сара 1862 жылдан 16 жыл кейін, яғни 1878 жылы туған болса Біржанмен 1862 жылы айтысқан деуіміз қалай болады? – деп сауал тастайды Қайым Мұхаметханұлы (сонда, 42-43 беттер). Егер Сара мен Біржанның кездесуі рас дейтін болсақ және айтыстағы сол кезде Біржан отыз жетіде, Сара он жетіде дегенге сенсек, Сара 1853 жылы туған деген дерек жобаға келеді. Ал, өлген жылы 1907 жыл болса, сонда Сара 38 жаста емес, 44 жаста өлген болып шығады. Бірақ Сәбит Мұқановтың 1862 жылы Сара мен Біржан жолыққан деген дерегі мүлде қисынға келмейді. Тіпті, Сара 1853 жылы туғанның өзінде, 1862 жылы тоғыз-ақ жастағы қыз емес пе?..

Сараны 1853 жылы туған дейік. Онда ол 1856 жылы туған Әріптен үш жас үлкен болып шықпай ма? Әріп Қапалға Шәуешектен ауысып 1887 жылдары келеді. Сарамен танысқанда ол отыздан жаңа асқан жігіт ағасы. Сара Әріпке жазған өлеңінде:

Толғанып терең ойға баттым, ағай,
Бір таңға көз іле алмай жаттым, ағай.
Жайдары жүрегіме от боп тиді
Әр сөзі сіздің жазған хаттың, ағай.
Сөзім жоқ жалғыз ауыз қарсы қояр,
Әр сөзің ем секілді дертті жояр.
Қорғаған бұтағыңмен бәйтерек ең,
Қай жағынан болса да көңлім тояр.
Етегін жел жаққа ұстап болған пана.
Ақ жүрек адал ниет, асыл сөзді,
Тең тұтқан ғылым, білім артық баға.

Бұл өлеңге қарасақ Сараны 1853 жылы туды дегеніміз жоққа шығады. Қалай болғанда да Сара Әріптен кіші екені даусыз. Олай болса, Сара мен Біржанның 1871 жылы кездесіп айтысқаны тағы да сендірмейді. Себебі, Сарадан үлкен Әріптің өзі 1871 жылы 15 жаста. Одан Сара кем дегенде 1-2 жас кіші дегеннің өзінде 13-14-те ғана. Сайып келгенде, қалай қисынға келтіргіміз келсе де, Біржан мен Сара 1871 жылы жолықты дегенге негіз жоқ. Дей тұрғанмен, Біржанның Жетісу жеріне қалайда бір ат ізін салғаны анық сияқты. Сонда Біржан қай жылы келді? Біздің топшылауымызша, Біржан Ешкіөлмес бауырына 1884 жылдың жаз айларында келген болуы керек. Өйткені, «Абай жолы» романындағы Біржанның Абай ауылына келуі осыған тұспа-тұс келеді. Романдағы Біржанның Абай ауылына келуі ойдан шығарылмаған, болған оқиға. Бұл жөнінде семейлік қарт шежіреші, Абай жеріндегі тарихи оқиғалардың білгірі, «Ұлылар мекені» атты кітаптың авторы, Бөрлідегі М. Әуезов мұражайының меңгерушісі Бекен Исабаев ақсақал былай дейді: «Мен 1959 жылы Құнанбайдың үлкен Ақшоқысындағы бұрынғы Ысқақтың ескі қорасында Әрхам Көкітайұлы Ысқақовтың өз аузынан естідім. Өзге өтірік айтса да Әрхам өтірік айтпайтын кісі. Әрхамның сөзін шындық деп білуіміз керек. Біржан жайлы әңгімені Әрхам Әйгерімнен

естіпті. Қар кетіп жатқан мезгілі көрінеді. Біржан келе жатыр дегенді естіп Абай «Сасық қамал қорада қалай қарсы аламын?» деп, қыстауға таяу Тізесу деген жерге үй тіккізеді. Біржанды сонда күтіп алады. «Мен сонда бір балама босанып, қыстауда отыр едім». Несін айтайын. Біржанның Тізесудан салған әні тап қасымнан естілгендей болды. Біржан сол жылы Тізесуда бір ай жатып, жайлауға бізбен бірге шықты» деген екен. Абай Әйгерімге 1874 жылы үйленген. 1875 жылы Тұрағұл туған. Егер Біржан Тұрағұл туған жылы келсе, Әйгерім «бір балама» демей, Тұрағұл немесе тұңғыш балам туған жылы десе керек еді. Соған қарағанда Біржан Әйгерім екінші баласы Мекаилге босанып отырғанда келгенге ұқсайды. Семейдің Абай мұражайындағы дерек бойынша Мекаил 1884 жылы туған. Олай болса, Шыңғыстауға Біржан 1884 жылы 50 жасында келген болып шығады. Абай бұл кезде 39 жаста. Нағыз болып-толып тұрған шағы. Айтыстағы «Сол кезде он жетідегі Сара» дегенге сенсек, Сараның 1867 жылы туғаны анықталады. Сонда 1992 жылы Сараның туғанына 125 жыл толғандығын дұрыс атап өткен деп ойлаймыз.

Біржан Абай ауылымен бірге жайлауға шығып ел араласа, Шыңғыстың күнгейінде жатқан өз туыстары Керей еліне, іргелес жатқан қалың Найманға бармауы мүмкін емес. Ар жағында Шұбар ағаш, Ой жайлау, Қапал тиіп тұр. Міне Біржанның Ешкіөлмеске баруы да осы сапар болуы мүмкін.

Ал, ол кезде Абайды ұстаз тұтып елде жүрген 28 жастағы Әріптің Біржанға сәлем беріп бармауы мүмкін емес. Ел ішінде Біржанды Жетісуға Әріп бастап барған деген сөз де бар. Елудегі Біржан мен он жетідегі Сара айтысты ма, жоқ па, ол жағы беймәлім. Мүмкін, айтысқан да шығар. Бірақ бүгінгі «Біржан-Сара айтысы» деп жүрген шығарма ол айтыс емес екендігі басы ашық. Жұрттың бәрін осы күнге дейін жаңылыстырып жүрген нәрсе – айтыстағы «Біржан сол кезде отыз жетіде екен» деген сөз. Біржанның жасын Әріп Сараны шалмен айтыстырғысы келмей, әдейі кішірейтіп алған. Алайда, Біржаның кәрі екендігін:

Тез келіп амандассын Біржан салға,

Көріңсін айбаттанып арғын шалға! – деп Сараның аузымен Жиенқұлды шақыртқан тұста қалай байқатып қойғанын Әріптің өзі де аңғармай қалған. Соңғы жылдары Шәуешек қаласында тұратын зерттеуші Асқар Игенұлының «Шыңжаң қоғамдық ғылымы» журналының 2003 жылғы 1-санында шыққан «Біржан-Сара айтысы және Әріп ақын» деген мақаласында Әріптің жаңадан табылған өлеңнен бір шумақ мысалға келтіреді.

Жасымнан мен қиссаны көп шығардым,

Білмеген ғибрат алсын деп шығардым.

Бір сөзім қанша күнә, кім біледі,

«Біржан мен Сара айтысты» деп шығардым.

Өлеңнен Әріптің қолтаңбасы, сөз саптауы анық танылып тұр. Нұрлыбек Баймұратовтың естелігіндегі: «... Отырған жұртқа оның өлеңінің сонша ұнағаны менің есімнен әлі кеткен жоқ. Өлең айтылып болған соң Әбікей (Ә.Сәтбаев) Әріпке қарап:

- «Біржан-Сараны» сіз шығардыңыз ба? – деп сұрады. Әріп біраз үндемей отырды да:

- Иә, бұл айтысты бірер себептермен мен жазып едім. Бұл сөзде қанша кінә бар екенін өзім де білмеймін, әйтеуір Біржан-Сараның айтысы деп жаздым, - деді ақын Әріп» деген сөзбен өлең бір жерден шығып тұр емес пе? (Қ.Мұхаметханұлы, «Абайдың ақын шәкірттері», 147-бет).

Әріптің «Біржан мен Сара айтысы» деп шығардым дегеніне қарағанда, айтыс мүлде болмаған, Біржанның Жетісуға баруы ғана Әріпке осы шығарманы жазуға ой салған деген берік тұжырым жасауға да болады.

Бұл ойымызды зергер жазушы Тахауи Ахтановтың: «... Соңғы кездерде осы айтыс туралы әрқилы пікірлер айтып, әртүрлі деректер келтіріп жүр. Бірақ, солардың көбі осы «айтыстың» поэтикалық жүйесін, стиль бірлігін тексермей, көбіне кәріқұлақ, ескілердің сөзіне сүйенеді. Ал, біздіңше мықты деректі «айтыстың» өзінен, оның өлең табиғатынан іздеген жөн» деген пікірі одан сайын орнықтыра түседі. (Тахауи Ахтанов, «Керуен», Алматы, «Жазушы», 1969 жыл).

Шынында да, үңіліп қараған адамға бұл екі ақынның айтысы емес, айтысты сыртынан суреттеп жазған үшінші адамның туындысы екендігі және осындағы өлең құрылысы Әріптің басқа өлеңдерімен бірдей келетіндігі, тіпті, Әріптің авторлығын тағы да дәлелдей түседі. Көкбаймен айтысында: «... Осымен к... қысып тоқтаймысың?» дейді. Осы жол Әріптің өлеңінде де, айтыста да жиі қолданылады. Айтыстың бір жерінде Сараның аузынан Біржанға: «Көтіңнің ашыларын білмейсің бе?» деген дөрекі сөз айтылады. Егер Сара шын айтысқан болса, осы сөз қаймағы бұзылмаған қазақы ортада өскен 17 жасар Сарадай әдепті де ақылды қыздың аузынан шығатын сөз бе? Бұл ру арасындағы тартыстың ызасына булыққан жігіт ағасы Әріпке ғана тән сөз. Біз бұл шағын мақаламызда «Біржан-Сара айтысының» басқа нұсқалары, ол туралы зерттеу еңбектер жазған ғалымдардың еңбектеріне тоқталғымыз жоқ. Себебі, ол кезде Әріпке еліктеп «Біржан-Сара» айтысын әр жерде өзінше жырлаған ақындар болған.

Қысқасы, біз жаңалық ашып отырғанымыз жоқ. Қиссаның авторы Әріп екендігін М.Әуезов, Абайдың немере інісі Әрхан Кәкітайұлы Ысқақов, Ілияс Жансүгіров, Нұрлыбек Баймұратов, Ғали Орманов, Тахауи Ахтанов, Сәду Машақов және Әріптің шәкірттері Төлек Көбдіков, Сапарғали Әлімбетов,

Шәкір Әбенәв, Шұғыбан Қауметәвтердің куә сәздерін, тиянақты тұжырымдарын көлденең тарта отырып, бұлтартпастай дәлелдеп кеткен кемел ғалым Қ.Мұхаметханұлы. Сондай-ақ, осы айтыс төңірегінде осыдан біраз жыл бұрын «Қазақ әдебиеті» газетінде халық жазушысы Қабдеш Жұмаділов те келелі пікір білдіріп, айтыстың жазба ақынның туындысы екенін нақты мысалдармен шегелей түсіп, өз иесіне қайтару керектігін баса айтқан болатын. Расында да, ендігі жерде басы ашық ақиқатты қайта-қайта тартысқа салып, аруаққа қиянат жасай беру елдігімізге жараспайды. Бұдан қазақ жырының тарихында өзінің биік орны бар ақын Сараның даңқына дақ түсе қоймас деп ойлаймыз. Сараның өз мұрасы өзіне жетеді.

Сонымен, өмірі де, өлеңі де қиын да, қысталаң заманға тап келген «Абайдың бас шәкірті» атанған, артына өлмес сәз мұрасын қалдырған Әріп ақынның туғанына биыл 150 жыл толды деп отырмыз. Естуімізше, Шығыс Қазақстан облысы Аягөз ауданының әкімшілігі өз әлдерінше дайындыққа кірісіп кеткен көрінеді. «Біржан-Сара айтысы» атты қиссасының негізінде жазылған опера қазақ өнерінің жұлдызын жарқыратып келе жатқан, қазақ әдебиетінің төрінде өз орны бар тарихи тұлғаның бұл айтулы мерекесін жетім қыздың тойындай ғып аудан көлемінде ғана атап өтіп жатсақ қалай болғаны? Уақыт болса таяп қалды, ал Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі, Қазақстан Жазушылар Одағы, Шығыс Қазақстан облыстық әкімшілігі тарапынан еш қозғалыс байқалмайды.

Әдеби мұрасы онсыз да қиянатты көп көрген ақынның 150 жылдығын өз дәрежесінде атап өтуге Үкімет тарапынан пәрменді ықпал болса, соған орай мына төмендегідей шаралар жүзеге асса деген тілек білдіргіміз келеді:

1. Ақынның «Қисса Біржан сал мен Сара қыздың айтысқаны» деген поэмасы бастатқан толық шығармалар жинағының академиялық басылымы жарық көрсе.
2. Семейдегі Абай мұражайының Аягөз қаласынан Әріп Тәңірбергенәв атындағы филиалы ашылса; (Әсет Найманбаевқа, Шәкір Әбенәвке арналған мұндай филиалдар Үржар, Абай аудандарында бар).
3. Естуімізше, ақынның ертеректе тұрғызылған зираты құлағалы тұрған көрінеді. Сондықтан басына дұрыс күмбез орнатылса.

Міне, осындай игілікті істерді атқарғанда ғана арттағы еліне ұятқа қалмауға болады.

Несіпбек Айтұлы

«Ертіс өңірі» газеті.